М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

РАБИ.

Оповіданнє.

I.

Духновський, ще починаючи з весни, збірав ся приїхати в свої нові маєтки. Кільки разів він писав про се старшому управителеви, визначав днї приїзду і все не приїздив. І кожного разу, коли він повідомляв про свій приїзд, серця служащих в його економіях стискались з якогось темного жаху й передчуття чогось недоброго, а коли посилали на станцію коней, щоб привезти старого хирного властителя в його недавно куплені маєтки і коні вертались без його, всї на який час мов оживали, весело дивились одне на одного і не ховали радощів, що Духновський не приїхав. Але не надовго.

Всї його боялись. І не через те, що служащі у його були нечесні люде і за ними мались які провини. Навпаки, вони були люде совістні і досить знающі й роботящі. Але Духновський якось зразу налякав їх своєю систематичною неймовірностю, упертою, і, здавалось, нї на чім не основаною, та холодною й непохитною, як сталь, дїловитостю. З усих своїх листів він здіймав копії й памятав усе, що писав сам управителям, і що вони писали. Ловив потім кожну дрібницю, про яку управителї забували, або й свідомо не звертали уваги, робив з неї щось велике й важне і колов нею очі служащим — спокійно, без гнїву й роздратування, але холодно й настирливо, а найголовне — систематично.

Останнїм він пригнїчував більше усього. До сього не можна було звикнути, і здавалось, що немилосердний прокурор плете, як павук, свою сїтку, обсновує нею служащих, щоб потім стати судею й засудити їх. А присуд міг буть один: увільненнє від служби.

І тепер він дав нову телеґраму про свій приїзд і зтурбував усїх, попервах в одній економії, де жив молодший управитель Вуїч, а потім і в другій, де пробував старший управитель, Кармазин, і котра була на десять верст далї від станції нїж перша.

Того ж вечеру, як прийшла телеґрама, Вуїч наказав ладнати коней і екипаж, щоб їхати на станцію, що од села була верст на двадцять, загадати бабам, щоб приходили прибірати для пана гор-

ниці і сказати Варсонофієви, щоб зранку неодмінно був у дворі для послуг. Тоді ж було послано і верхового у Кузькино до старшого управителя з запискою.

Була саме гаряча робоча пора: звозили з степу хліб на токи і вже кільки день в степу молотила машина. Першого ж дня там счинилась пожежа: від искр загорів ся тільки що початий ожеред соломи і згорів увесь. Ледве врятували зерно. Про се Вуїч дав зараз же знати Духновському, і тепер думали, що він їде розслїдувати діло. Бо се вже була друга пожежа. В зиму згоріла хата, де пекли хліб для економії.

Розпорядившись про все, що треба було робить назавтра і вислухавши від отамана про те, що робить ся на степу, коло кіп і на машині, Вуїч велів і йому бути на сторожі, щоб, не дай Бог, чого не трапилось, бо завтра приїде пан.

Отаман, кремезний, запечений на сонці і запорошений пилом, з половою в кудлатому волоссї і червоними од пилу очима, стоючи у півпітьмі коло порога, хрипким, як у вівчарки, голосом заспокоював його:

— Не звольте безпокоїть ся: усе гаразд буде.

— Уже хрипиш? — спитав ся на прикінці управитель.

— Не можно не хрипіть з отим каторжним народом, Олексіє Павловичу... — одповів той і широка усмішка розповзлась по його спеченім обличчі з великими вилицями й цупкими обвислими вусами. — Самі знаєте, який тепер народ став: ти йому одно, а воно тобі друге... Чисто роспаскудив ся... — додав він, скосюючи на бік лукаві очі.

— Ну, Савеліє, я ж покладаюсь на тебе. Надіюсь, що в тебе усе буде справно, — сказав Вуїч, одпускаючи отамана.

Той вийшов з хати, але ще довго було чути його голос у сінях, де він балакав з Марфою, управительською куховаркою.

— Ну, здаєть ся, все зроблено, — сказав Вуїч до жінки, закладаючи звичайним рухом у кешені штанів випещені білі руки і ходячи по хатї. — Тільки щоб Варсонофій не надумав напитись. Треба сказати Марфі. Марфа!..

У горницю увійшла невеличка стара жінка, чистенька й чепурненька, з солодкуватим і влесливим виразом на зморщенім обличчі.

— Чого, паночку?

— Ти ж, Марфо, дивись, щоб Варсонофій не того... А то він такий, що коли його саме треба, то він тодї й хватить, — сказав Вуїч, спиняючись проти неї, товстий і трохи сутулий, і надаючи своєму голосови незвичної йому строгости.

— Нї, Боже борони! Він осе з Великодних свят і в рот не бере. Не гарно йому було...

— То-то не бере... А тепер, гляди, й візьме. Щоб і не нюхав!.. Ну, словом, ти за його одповідатимеш.

— А що будемо готувати на завтра? — перевела на иншу розмову Марфа.

— То вже не моє дїло. То вже тобі пані скаже, — мовив Вуїч і, повернувшись, знов заходив по хатї.

Марфа подивилась на панї, ждучи, що вона казатиме. Але та мила й перетирала посуду до чаю й мовчала.

— Не знаю й сама, що його готувати, — сказала вона згодом.

— Треба попрохати Бринду, щоб куропаток або що настріляв, — роздумливо говорив Вуїч.

— А Варсонофій морожене закрутить, — порадила Марфа.

— Ну, добре. Йди, я ще покличу тебе й тодї скажу.

Марфа вийшла.

— І надало ж йому надумати саме тепер приїхати, коли роботи по горло, — говорив Вуїч, ходячи по горницї. — А тут ще та солома!...

Він ждав, що жінка щось скаже, але вона тільки зітхнула й мовчала. Перемила посуду й налила чаю.

— Іди, будемо пити.

Вуїч сїв до столу. Горіла лампа, шумів і блищав самовар. Пар виривав ся з його, хистким і непостійним стовбом підносив ся під стелю невисокої кімнати з мазаними крейдою стїнами й малював на стелї проти світу лампи тремтячі, змінливі узори. По абажуру бив ся залетїлий у вікно метелик. У дворі гомонїли люде.

— Я думаю, що отець Індик тут теж не без причини, — розумливо говорив Вуїч. — Вже мабуть послав доноса...

— Може бути. І чого ти не дав йому того кізяку!.. Нажили тепер ворога...

— Мало я йому хіба давав?.. Попівські очі завидющі, а руки загребущі. Сама знаєш...

— Та воно так. А все таки...

Помовчали. По майдану, що од кватирі управителя спускав ся вниз до старого, великого панського саду, мимо церкви хтось проїхав повозкою, а на дзвініцї раз і вдруге обізвав ся спокійно, мов на мить прокидаючись з задуми і знов поринаючи в неї, дзвін. Коли він затих, у вікно здалека долинули низькі й не ясні згуки. То розмовляв рипучим басом коло своєї хати о. Венедикт.

І управитель, і жінка чули той голос і їм було від того неприємно.

II.

Негарно вони почували себе в останній час. Коли ще маєтки були княгині, тітки Вуїча, жилось зовсім инакше. Правда, плата була така сама невелика, але й Вуїч був ще молодим, недосвідченим управителем і коли траплялось у його що небудь недоладного, то княгиня вибачала йому. І всі дивились на його, як на родича княгині, і йому було не погано жити.

Тепер же обставини перемінились. Княгиня спродала маєтки і виїхала за кордон. Відкілясь узяв ся отой Духновський, що про його росповідали цілі леґенди. Родинні, дворянські відносини змінились на сухі ділові і якісь ніби затаєно ворожі. Духновський, як тільки купив маєтки і оглядів їх, зараз же сказав, що його одурено, що він повірив княгині на слово, а маєтки виявились гіршими, ніж йому про їх було говорено. Треба наполягти, щоб було більше прибутку. І тоді ж зараз прислав з своєї старої економії, де жив сам, клюшника, Барабаша. Всі так і зрозуміли, що се шпиг, потаємний наглядач: і так воно було й справді.

Тоді й о. Венедикт повів свої підходи проти Вуїча, бо не любив у йому дворянина, людину кращого од його виховання, родича колишньої властительки маєтку, котра не спускалась навіть до того, щоб звертати свою увагу на бородатого, мужикуватого і мало освіченого сільського попа. Він добув адресу Духновського й почав писати доноси. Одповіди на їх од Духновського не було, але він тим не турбував ся і сподівав ся, що його праця дарма не загине.

— І де осе бродить Миша? — дивлячись у темне одчинене вікно і мимохіть прислухаючись до голоса о. Венедикта, спиталась управителька. — Вічно спізнюєть ся і на чай і на обід.

— А осе мабуть він іде, — відповів Вуїч, чуючи ходу за муром.

Він не помилив ся. У хату увійшов молодий ще зовсім студент, брат управительки.

Хто б не глянув на їх, то зразу вгадав би, що се брат і сестра. Обоє вони були смугляві й кароокі і якась, що її не легко було зловити, але досить виразна риса полягала на їх обличчях і свідчила, що в їх жилах тече та сама кров.

— Вибач, Ліпо, я знов спізнив ся, — сказав Миша.

— Нїчого. Тільки що почали пити.

— А я був на горі за садом, — говорив Миша, присовуючи до себе налитий сестрою чай. — Гарно там... Лежав-лежав, поки

не набридло. І уявіть собі, аж туди чути, як о. Індик розмовляє. От труба єрихонська!..

Він засміяв ся, але сміх його мов поглинула пустка.

Миша припав устами до чаю й замовк. Мовчали й сестра з зятем.

— Що ви сьогодні такі немов у воду опущені? — усміхнув Миша. — Боїтесь, що Духновський їде?.. Охота!.. Наплюйте на його! Якесь там порохно, а ви його боїтесь!..

— Не боїмось, Миша, а все таки й радїти нїчого, — одповіла Лїпа. — Тобі справдї, чого його боятись, а нам друга річ.

— Я не згоден!

Тонка, з ледве помітним сумом, усмішка майнула по обличчі Вуїча.

— З чим не згодні? — спитав ся він.

Миша витер рукою вохкі від чаю губи.

— З тим, що треба боятись і навіть можна боятись Духновського. Ви чесно робите своє дїло й берете з його за се плату. Він там десь сидить, як пугач, у своєму Керчику, а ви тут стоїте на сторожі його інтересів. Він повинен бути вдячним вам за се. Вся одповідальність перед людьми на вас, весь клопіт ваш, а йому тільки гроші.

— У тім то й сила, що все на нас. Упала искра, згоріла солома... хто винен? Вуїч. Йому що? Сам писав, щоб спробували топити машину соломою, а не вугіллям... Ми й спробували. І нїхто не думав, що з димаря буде стільки искр. Ну й зайнялось... А він може сказати: „знали, що як топити соломою, то буде багато искр, — треба було класти ожеред подалї“.

— Так що ж? Скажете, що не знали.

— Еге, поговоріть з ним!.. — сказав Вуїч і одставив од себе велику гарну чашку, з якої пив завсїгди чай.

— Нї, все таки ви дарма боїтесь і в сьому есть щось обидне, зневажливе, — говорив Миша, не помічаючи, що дратує Вуїча.

— Добре тобі так говорити, коли ти не служиш. А от служитимеш, тодї друге скажеш, — мовила Лїпа і в її голосї почулась досада.

— Ех, Лїпо, Лїпо!.. Вся річ у тім, що ви самі себе принижуєте, самі себе робите рабами! І чиїми рабами?.. Рабами слїпого, нерозумного капіталу! Там їде якийсь мізерний дїдок, а ви його боїтесь..

— А той мізерний дїдок завтра може нас вигнати усїх відцїля! — гостро сказала Лїпа.

— Не вижене!..

— Ти кажеш: не вижене... А як вижене?

— Та звісно, я можу завтра і вмерти. Так що ж? Тільки при одній думці про се я повішу ніс на квинту?..

— У вас, Михайле Петровичу, свій погляд, а у нас свій, — сказав Вуїч і було видно, що ні він, ні Ліпа ніколи не згодять ся з тим, що казав Миша, що їм набридло слухати його і що слова його їх дратують.

Миша замовк, хоч був певен, що правда на його боці.

III.

Другого ранку Вуїч сів на бігунки й поїхав у степ наглянути, що там і як робить ся.

Варсонофій зранку вже був у дворі, гомонів з Марфою у пекарні, що була в однім будинку з кватирею управителя і кільки разів ходив у великий „панський“ будинок, що будували його ще предки княгині. Він звичайно стояв пусткою і пани жили в йому тільки тоді, коли приїздили в літку подивитись на свою Сомовку.

Варсонофій, не молода вже людина, з великою патлатою головою й широкими плечима, високий і сухорлявий, скидав ся на великого сірого степового коника. Ще більше се здавалось, коли він говорив і рот його з дрібними зубами між вусами й невеликою кучерявою бородою мов жував що і випускав з себе зеленуватий сік. Тільки він не жував нічого, а випускав безліч слів, бо дуже любив побалакати. Ради приїзду „пана“ він одяг ся у чорні городянські штани й піджак власної роботи. Бо був кравець. Але щоб дарма не зносювати одіжи, піджака він скинув і ходив у білій, убраній в штани, сорочці з ясно-блакитними резиновими підтяжками через плечі. Підтяжки були нові й гарні. Подарував йому їх Вуїч, бо вони не здались на його, і Варсонофій дуже їми пишав ся.

Він переносив ту чи иншу річ через двір так поважно, мов священодійствував у тих підтяжках.

Марфа дивилась на його з побожним захопленнєм.

— А треба, треба, щоб Бринда куропаток настріляв! Без сього ніяк не можна. Що ж я йому подаватиму? Хіба він курятини не бачив, або баранини?.. Се вже відома річ, що панам подаєть ся або дрохва, або куропатки. За Сіверса так постоянно було. О, Сіверс!.. Тай охотник же з його був!.. Одного року приїздить з Олександровки. — „Ну што, отше Варсонофіє, як крупати?..“ — Єсть, кажу „крупати“ — „А дроф єсть?“ — Єсть і дрохви.

І Варсонофій забував про роботу і починав росказувати доти, поки не ввіходила управителька. Тодї він кидав ся до роботи:

— Сї баби — нїколи з їх пуття немає... Робота стоїть, а вони...

IV.

І справдї Бринда, економічний конторщик, після снїдання поїхав на куропаток, узявши з собою й Мишу. Вони сїли вдвох на бігунки, запряжені гривастим буланим коником, круглястим, як огірок, і кріпким, немов кремінь. Собака Марселька, побігла за ними. Виїхали з села, піднялись на гору і поїхали степом поміж ланами, розмережаними копами хлїба.

— Де ж ми саме будемо охотитись?—запитав Миша, сидячи ззаду Бринди і ввесь час думаючи об тім, як би не впасти з бігунків.

Він їхав на охоту вперше і все дуже цїкавило його.

— А ось побачите, — одмовив Бринда, молодий ще чоловяга, ставний і дужий, мов степовий дубок, з синїми очима й короткими й цупкими, немов обрубаними пальцями. — Поїдемо до машини. Там кинемо бігунки, а самі підемо по балках. Треба б Марсельку сюди взяти. А то виморить ся й не піде в буряни...

Він спинив коня, покликав собаку і так-сяк примостив її перед себе.

— Тепер їдемо втрьох... — сміяв ся Миша.

Але Бринда мовчав і тільки часом попльовував на дорогу. Иншим часом досить балакучий, він тепер був мовчазний і чимсь немов стурбований. Миша те ж замовчав, бо почував себе в залежности від Бринди, як людина, що ще нї разу не була на охотї і взята на се дїло нїби з милости.

Степ був нерівний, пересїчений балками, й дорога то вибіралась на шпилї, то спускалась в долини. Нарештї вони приїхали туди, де молотила машина.

Невеликий чорний паровик пихкав і сопів, поблискуючи на сонцї спицями маховика. Ремінний пас бовтав ся і біг до червоної закуреної й запорошеної пилом і половою машини. А сама машина торохкотїла то глухо, мов набравши повну пащу їжі, то різко й сухо, мов клацаючи голодними зубами. Тодї отаман, зпітнїлий, червоний мов рак, з налитими кровю очима і запорошеним волоссям і вусами, кричав так, що покривав торохкотїннє машини:

— Ей, чорти!.. Давай, давай, куди дивитесь!..

Снопи з возів летїли наверх, а там два чоловіки, у великих, пристосованих проти пилу окулярах, пускали їх на барабан.

Отаман підійшов до бігунків.

— Що, по куропаток приїхали?

— Еге.

— Щось їх сьогодні не видно. А от дрохви отам маячили зранку.

Він показав засмаженою на сонці волохатою рукою в степ. Бринда й Миша подивились туди, але там не було нічого видно.

Дівчата й парубки, що робили на машині, поставали і, вишкиряючи на сонці зуби, дивились на Мишу й Бринду.

— Це пан їде, так Бринда по куріпята приїхав.

— А з ним ото хто? — питала ся дівчина, смикаючи другу за подол і показуючи на Мишу.

— Хто?.. Хорт безхвостий! — завважив якийсь парубчак, дивлючись, як Миша, в коротенькій тужурці й облипкуватих штанях, злазив з бігунків.

Дівчата й хлопці зареготались, а машина несито заторохкотїла.

— Давай, давай!.. — повернув ся до неї отаман. — Ви чого, бісові сороки, поставали?.. А ти чого, як віл, очі вирячив?.. Людей не бачив?

Машина загула тихше, мов задоволившись їжею.

— Так сьогодні ждете?.. — знов підійшов отаман до бігунків.

— Та сьогодні ж... — одповів Бринда, дивлячись на дівчат.

— Так... Осе недавно й Олексій Павлович сюди прибігали. Лаялись, що мало намолочено. А хіба з осим народом багато наробиш?.. Ти чого знов стала?.. — кинув ся він вдруге до робітниць.

Він кричав грізно, але дівчата не дуже боялись його і все зводили очі на Бринду. Бо Бринда був парубок і великий митець що до дівчат. Але тепер він не звертав на їх уваги. Привязавши коня до гарби, він, з рушницею за плечима, подав ся геть од машини, гукнувши за собою Марсельку. Миша теж пішов з ним.

V.

Було дуже душно. Далеко по обрію й понад долинами, тремтючи, переливалось марево. Земля з посохлою травою пашіла теплом і була тверда, як сухар. Бурян, цупкий мов дріт, хльоскав по чоботях, видаючи з себе солодкий, змішаний з пилом запах. А темно-зелені купи дерев у балці немов спали, стомлені спекою.

Марсєлька бігла попереду, нюхаючи то в один бік, то в другий повітрє й молотячи рудим хвостом по буряні.

— Тут, коло машини нїчого не буде, — сказав, несучи поперед себе на поготові рушницю, Бринда. — Куропатки тепер понизу пасуть ся, попід лїсом.

Миша йшов рядом з ним, теж держучи в руках рушницю. Колючі будяки шпигали його крізь одежу в колїна й лїкті, високий буркун лоскотав жовтими китицями цвіту по обличчю, а молочай білим, густим і липким молоком каляв йому чоботи. Перед ними злїтали якісь дрібні пташки і, щебечучи, перелїтали в другі місця. Пурхали на сонцї жовті й білі метелики й сїдали на червоні квітки будяків і жовту кашку буркуну, маючи проти сонця своїми нїжними крильцями, мов дихаючи ними.

Буряни скінчились, і Бринда з Мишою вийшли в місця, порослі травою. Подекуди по скатах гори світила перловими кущами тирса, а понад ярками поміж дерезою плїшами розріс ся пахучий щебрець і де-не-де траплялись вічка червоно-рожевої гвоздики. Марселька обнюхувала кущі дерези й бігла далї вниз до балки.

Коли се враз щось мов бахнуло і якийсь попелястий птах зненацька зірвав ся у неї зпід ніг, з шумом і лопотїннєм, мов куля, зняв ся вгору і, стрепенувши гострими крилами, полинув з гори в долину.

Миша не встиг отямитись з несподїванки, як Бринда звів рушницю і вистрелив раз і вдруге. Птах ухильнув ся лїворуч і, прудко полетїв геть, невредимий.

— А, чорт!.. — стиснув зубами Бринда. — Марселька, ісі!..

— Що воно таке було? — спитав ся Миша, здивований і схвильований тим, що бачив.

— Стрепет. Проклята собака не дала стойки й ось промах!.. Ісї сюди, паскуда!..

Марселька, винувато згинаючись на бік і дивлючись у вічі своєму хазяїнови, прилягла черевом до землї.

— Я тобі дам!.. Ісї сюди!.. — погрозив ся Бринда. — Тільки треба зробити перший промах, то вже піде!

Йому було досадно й соромно перед Мишою. Бо з його був гарний стрілець, а тут так зблизька дав маху.

Пішли обережнїйше, несучи поперед себе рушницї з зведеними курками. Спустились до лїска й пішли понад ним вгору по балцї. Ішли мов загіпнотизовані, стежучи за кожним рухом Марсельки.

Дичини не було нїякої.

Одного разу по той бік балки щось якось особливо зашуміло й затихло.

Бринда спинив ся й прислухав ся.

— То куропатки... Та ми ходїмо сюди вгору. Вони тепер пасуть ся по вершинах.

Миша нїколи не бував на полюванню, вперше держав рушницю в руках і покірно йшов за Бриндою. Балка була довга. До вершини підійшли не скоро. Нїде не трапилось нїчого.

В самій вершинї, вже повертаючи на другий бік балки, Марселька враз пішла тихше. Витягла голову, пригнулась до землї і, ступаючи як кішка, пішла в кущі дерези. І враз стала... Спинилась, піднявши праву передню лапу і не спускаючи її на землю... Повернула розумну голову до Бринди й замлїла. Слина золотою павутиною звисала з її рота й блищала проти сонця.

Бринда махнув рукою Миші, щоб він зостав ся позаду, а сам пішов слїд за Марселькою, ступаючи немов по воздуху. Миша стояв і ждав, увесь тремтючи. Сеж Марселька зробила „стойку“... Там єсть якась дичина... Ось-ось зараз вона випурхне...

Бринда підходив уже до Марсельки. Вона стояла на місцї і здавалось кожен нерв у неї тремтїв од захвату.

Бринда протяг над нею рушницю і стиха сказав якесь слово. Вона ступила наперед... І в ту ж мить мов хто сипонув дробом на залїзний лист. Виводок куропаток випурхнув з трави лїворуч од Бринди й серпом полинув до балки. Він стрелив раз і вдруге... Виводок розсїяв ся, як макове зерно, але нїодна куропатка не впала на землю.

Знов промах.

Обличчя Бринди позеленїло, а очі заблищали сухим блиском.

— Нї, сьогоднї не буде дїла!.. І так завсїгди: коли тобі до зарізу треба, — нїчого не вбєш!..

Він шпурнув рушницю на землю і сам, знесилений, упав коло неї.

Мовчали. Миші було жалко й його й того, що так гарно Марселька зробила стойку, такий великий був виводок і нїчого не пощастило убити. Він почав було говорити про се, але Бринда не слухав його і тільки незадоволено сопів.

— А!.. несе його чортяка!.. — промовив він нарештї і одвернув ся.

— Кого? — здивував ся Миша й оглянув ся, думаючи, що хтось іде до їх.

— Та вже нїкого, як Духновського!..

Тепер Миша догадав ся, чого Бринда був увесь час якийсь пригнічений: і він бояв ся того порохнявого дїдка з сивою маленькою борідкою й блїдими холодними очима.

— Чого ви його так усї боїтесь?

Бринда з несхованою ненавистю глянув на його.

— Легко вам казати, що ви приїхали до сестри погостювати тай поїдите собі. Вам то він байдуже! А нам: скаже слово — і йди собі, стріляй стільки хочеш!.. Ех!.. колиб на їх проклятих...

Бринда не договорив і встав з землї.

— Знаєте що, — сказав він, — як будемо ходити удвох, то у нас нїчого не вийде. Ви йдїть сюди, а я піду по той бік. Може що підстрелемо.

VI.

Миша зрозумів, що йому не хочеть ся мати свідка своєї невдачі, що присутність його дратує Бринду і вони розійшлись. Бринда пішов з Марселькою, а Миша сам. І йому з ревности до Бринди захотїлось неодмінно що-небуть убити. Він нїс напоготові рушницю і обережно йшов униз понад балкою, що тяглась рядом з тією, понад якою вони тільки що пройшли.

Було дуже душно, хоч і віяв вітерець. Сонце пекло сухим огнем і рушниця була горяча й важка. Далеко в степу гула машина, як великий неспокійний чміль. Миша йшов, прислухаючись до її гудїння. Коли враз зпід ніг у його пурхнуло кілька куропаток. Він здрігнув ся з несподїванки і з ляку вистрілив, не націляючись. Постріл одгукнув ся луною на низинї балки, а дим пішов угору. Се був перший Мишин вистріл і перший промах.

Він почував себе нїяково і озирнув ся, чи не бачить його Бринда. Але Бринди не було видно.

— Ну, нїчого. Вдруге не дам маху. Тепер уже не злякаюсь, — заспокоїв себе Миша і пішов далї, роспалюючись бажанням неодмінно щось убити.

Він шов довго, але нїчого більше не траплялось. Уже в самому кінцї балки, ще здаля знов перед ним зняв ся табун куропаток і він так само похапцем, не націляючись зробив два вистріли і — о радість! — за другим помітив, що одна куропатка упала на землю. Він кинув ся туди, боючись, щоб підбитий птах не забіг куди в кущі. Але куропатка була підстрелена на смерть. Взяв її, окрівавлену, і не знав, що робити з нею, бо в його не було ні торби ні чого другого, куди він міг би покласти свою здобичу. Хотів оддати Бриндї, але його не було видно й чути поблизу.

Тодї Миша взяв куропатку за чорні тоненькі лапки лївою рукою і, піддержуючи нею ж рушницю, пішов на гору в буряни, куди з балки полетїли куропатки.

Він ходив ще кілька годин, але не вбив нїчого. Сонце уже давно звернуло з полудня. Знесилений, з пересохлим язиком і горлом він пішов до машини.

Бринда вже був там. Він не вбив нїчого і був сердитий і сумний. Миші стало нїяково перед ним з своєю куропаткою і він мовчки поклав її на бігунки.

— Осе гаразд, що хоч ви вбили, буде чим пана нагодувати — спробував пошуткувати отаман, але йому се невдалось.

— Їдемо до дому, — сказав Бринда.

Вони посїдали на бігунки й поїхали..

Молотники дивились їм слїд і сміялись.

— Настріляли чортового батька!

— Тепер заміст куропаток їх самих пан поїсть.

— Не поїсть, Бриндою подавить ся, — завважила смуглява, як циганка, дївчина.

— Чому так?

— Цупкий дуже.

— А ти його куштувала?... — лукаво підморгуючи, спитав вирлоокий з облупленим носом дядько.

Дївчина счервонїла і взялась підгрібати полову.

Машина стугонїла, видихаючи з себе полову й пил. Отаман лаяв ся і шкилював дївчат. Сонце пекло їх всїх і немов посміхалось з неба, дивлючись на їх роботу, а Бринда й Миша, посклякавши на бігунках, як перестиглий ячмінь, їхали до дому.

У обох було погано на душі.

VII.

Духновський повинен був приїхати годин у одинадцять у вечері. Софрон ще далеко до заходу сонця запріг тройку і з балабончиками й дзвоником виїхав з села „по пана“. На заході сонця у Сомовку приїхав Кармазин, щоб зустріти Духновського разом з Вуїчем.

Вони вдвох обійшли двори економії, Вуїч роспорядив ся, що й кому робити назавтра, і увійшли в хату пити чай.

Хоч вони й служили обидва управителями, але у їх не було нїчого спільного, по чому можна було б сказати, що се люде одної професії. Вуїч, товстий і горбоносий, з делїкатними манерами й голосом, гарно одягнений, скидав ся сам скоріше на властителя маєтку, нїж на управителя. В Карамзинї ж, сухому й довгому,

з великим беззубим ротом, оброслим рідкими вусами й бородою, нічого не було, що хоч здалека нагадувало б хліборoба. В довгому чешунчовому піджаці, з давно не стриженим волоссєм на голові, в окулярах, блідий і нервовий, він скоріше нагадував собою земського лікаря. І справді, він був з лікарів. Так само й Вуїч вчив ся колись в інститутї східних мов. Але обох їх життє повернуло так, як йому забажалось, і вони служили за управителїв маєтків.

— Ви знаєте що, Олексію Павловичу, нї в якім разї не возіть Духновського дорогою, що йде в Кузькино, — нервово смикаючи себе за бороду, говорив Кармазин. — Вся вона покрита житом.

— Що ж, се що року буває. — спокійно одповів Вуїч. — Везуть жито, воно трусить ся... Та й не ми ж одні там його возили: все село тією дорогою звозило.

— Так то так. Але скажи йому про се, не повірить. Скаже; „менї до других дїла нема, а вам би треба було в гарби рядна підстилать“. Ми ж сього не робили?

— Нї.

— А треба було. На той рік, коли будемо служити, неодмінно треба буде так зробити.

Вони довго говорили про те зерно, хоч обидва були певні, що воно не варт того, щоб так за ним журитись. Але їм не хотїлось поривати розмови. Бо як тільки вони замовкали, так несвідомо починали прислухатись, — чи не чути дзвоника, чи не їде Софрон, хоч добре знали, що він ще не може вернутись.

Лїпа своїм звичаєм сидїла коло самовара й мовчала. Її турбовало, що не все у неї зроблене для прийому Духновського так, як їй бажалось. Бринда нічого не привіз з охоти і хто його знає, чи справдї йому не пощастило, чи може він хотїв навмисне зробити їй неприємність. А до того й Варсонофій щось почав дуже багато балакати: мабуть уже покуштував горілки. Вона, побачивши, як він з завзяттєм щось росповідав у кухні, нічого не сказала йому, бо знала, що може бути ще гірше, але неспокій чим далї, тим більше обгортав її.

Миша теж був невеселий. Мовчки пив чай і був занятий своїми думами.

— Так ви кажете, сни перед пожежою бачили? — спитав ся Кармазин, блїдо, тільки одними губами усміхаючись. — Цїкаво, що їм снилось на святках? Пили ж мабуть добре?..

Він казав „цїкаво“, але видно було, що його нї трохи не цїкавило се питанне і говорив він так, аби тільки не сидїти мовчки.

— Пили вони, я знаю, не багато, а цїкаво те, що, як тодї ж

казала Марина, три ночі підряд їй снив ся той самий сон, — казав так само Вуїч.—Неначе тричі бачила вона, як якась біла жінка тільки в одній сорочці виходила з тії половини хати, яка потім загорілась.

— Біла, кажете?.. І в одній сорочці?.. То се річ проста: мабуть якась робітниця може й справді три ночі підряд ходила в пусту половину потай од других за чим небудь. І ходила з світлом... От і була від того огню біла. Ходила, поки хати не спалила.

— Так там же тільки Марина з чоловіком і жила. Більш нікого не було, — завважила Ліпа.

— А проте, хто їх знає? Може справді сон був, а може й галюцінація, — промовив Кармазин і зітхнув.

Всі замовкли й слухали, що діється ся на дворі.

Було тільки чути, як бубонить на кухні Варсонофій. Вуїч накручував і розкручував на палець ланцюжок од годинника, а Кармазин зіпер ся головою на руку й сидів нерухомо. Нерви у всіх були напружені і те, про що вони говорили, не цікавило їх, бо вони думали про Духновського. Ось тепер він уже їде од станції... Спускаєть ся в балку... Мовчить своїм звичаєм, про щось думає... А про що? Може саме про їх: сидять там, мовляв, два неука і нема пуття з їх... вигнати їх треба!

І щоб одірватись од сіх думок, Вуїч знов починає розмову. Питає про здоровле жінки Кармазина. Він недавно одружив ся й дружина його слабувала на нерви і навіть, як було чути, була близька до божевілля.

— Нічого, дякую. Прихворує, але тепер стало краще. Тільки осе приїзд Духновського... турбує її...

Вуїч зрозумів, що попав на болюче місце й замовк.

Кармазин теж мовчав. Миша устав і вийшов з хати.

Він чув, що й сам мимохіть заражаєть ся настроєм, який запанував у хаті, й починає чогось боятись, і важке почуттє приниження обгортає й гнітить його.

Він довго ходив по двору і думав про те, що рабство не таке просте й не складне питанне, яким воно здаєть ся з першого погляду, що воно обпутлює людей тисячами непомітних ниток, впливає на псіхику їх, одбірає енергію і робить взагалі безсильними, несамостійними, нікчемними. Якийсь, такий самий, як і всі, чоловік, тільки через те, що купив маєтки, тим самим немов одкупив і людей собі, людей інтеліґентних, може не менше його освічених, і гнітить їх, і має право зробити з їми, що захоче.

І Миші уявлялось, що Духновський — старий гидкий павук

і що він запутляв у павутину Вуїча й Кармазина з їх жінками, запутляв Бринду з його рушницею й Марселькою, обгорнув сіткою отамана Савелія й усіх, усіх, хто служить у його. Тільки Савелїй і другі більше звичні до рабства, й воно їм не здаєть ся таким важким, бо вони не знають другого життя. Вони може навіть не помічають тії павукової сітки. А Вуїч, Кармазин — їм важко.

І Миші й самому було важко. Він ходив по двору й думав. У вікна з кватирі управителя і з кухні снопами падав на двір світ, чути було, як щось промовисто росповідає Варсонофій і часом синїли його підтяжки.

VIII.

А Вуїч і Карамзин сиділи в хаті й розмовляли.

— І ви знаєте, як він розбагатів?.. — казав Карамзин. — Коли ще будували чи києво-московську, чи курсько-харьківську залїзницю... не скажу... то концессії на неї добивав ся Поляков. Його інженери зробили „зйомку“, підрахували все, скільки потрібно грошей, і вийшло в їх, скажемо, сто мілїонів. А Духновський,— ще був тодї молодим, голяком був, — сам власними ногами пройшов усю путь і теж зробив свою „зйомку“, підрахував усе, і в його вийшло, що дорога обійдеть ся девяносто пять мілїонів. Тодї він до капіталїстів. Так і так... „чи не хочете ви виступити конкурентами Полякова по моєму проєкту?“ Ті роздивились, згодились. Тодї він до Полякова. „Ви виступаєте з проєктом залїзниці в сто мілїонів, а ось компанія капіталїстів, отаких і таких, має виступити з моїм проєктом, в девяносто пять мілїонів, а коли дїло піде на справжню конкуренцію, то скине ще кільки мілїонів“. Поляков подумав-подумав та, щоб не втеряти справдї концессії, й купив у Духновського його проєкт... за кругленьку суму — один мілїон карбованців. От з того й став Духновський мілїонером.

— Чув і я про се, та не знаю, чи правда, — сказав Вуїч.

— Як же не правда, всї про се знають, — одповів Кармазин і, своїм звичаєм, зітхнув.

В хатї стало тихо. Лїпа домивала посуду. Великий темний метелик вив ся коло лампи, добіраючись до огню, щоб загинути в йому, і нїяк не міг досягти своєї мети. А всї в хатї думали про Духновського. Уявляли, як він, молодий і енергїчний, пішки проходить сотнї верст і робить „зйомки“, і в душах у їх все більше й більше набіралось страху перед ним.

Годинник на стінї одноманїтно стукав, полискуючи великим мідним маятником. З кухні чув ся веселий сміх і доносив ся трохи гунявий голос Варсонофія.

Ліпа мовчки підвелась з місця і вийшла з хати.

Сміх разом затих. Тепер чути було Ліпин голос, а потім знов Варсонофія.

— Ото вже напив ся, мошенник!.. — завважив Вуїч, але не пішов до кухні, а остав ся на місці: все одно нічого не зробиш.

Скоро вернулась і Ліпа. Вона була схвильована. Слід за нею йшов Варсонофій і все щось говорив, виправдовуючись.

— Я так і знала, що він налижеть ся, — з одчаєм махнула вона рукою й не сіла, а неначе впала на кресло.

— Господи!.. І що ви кажете?... — схиляючи набік голову, молитовно підводив вгору руки Варсонофій. — Хіба ж можна?.. Хіба ж я не знаю?.. Я а ні-ні... ні каплї не пив!..

— Ти пяний. Геть іди відціля, — гостро сказав Вуїч і підняв ся з місця. — Вічно ти так: коли тобі треба, так ти святий та божий, а як тебе треба, то налижеш ся, як свиня! Іди собі, щоб я тебе не бачив!

— Олексію Павловичу!.. Вірьте совісти... ні Боже мой!.. Нехай хоч зараз їде Духновський, все буде в акурат. Первий сорт... Готов заприсягтись... Ані-ні...

— Як тобі не соромно, Варсонофіє!.. — сказала Ліпа і в голосї її почулись сльози.

— Бариня дорога!.. Олимпіядо Федоровно!.. — Варсонофій упав на колїна. — Не гнївайтесь, усе гаразд буде!.. Я тільки-тільки, саму малость!..

— Ну, йди відціля геть! — з досадою крикнув Вуїч і одвернув ся.

Йому було й досадно, й смішно дивитись на Варсонофія, як він у своїх підтяжках по мученицькому згортав руки й підводив очі.

— Напрасно... напрасно гнївaєтесь!.. Я ні в однім оці... Так тільки, малость... для храбрости...

Варсонофій вийшов і довго було чути, як він на кухні не то жалів ся комусь, не то когось заспокоював.

— Ну, він ще нічого, — сказав Вуїч, — коли більше не напєть ся, то ще гаразд. А то нехай сама Марфа прислужує.

Ліпа тільки зітхнула. Вона була зовсім збезсилена клопотом і сподіваннєм.

— Вийдемо на двір. Походимо там... бо тут душно — сказав Вуїч. І всім разом здалось, що в хатї справдї душно і треба вийти на повітрє.

IX.

Вечір був тихий і гарний, який звичайно буває після душ-

ного, тихого дня. Місяць ще не сходив і на небі срібним порохом поблискували зорі. Невольницький шлях простягав ся з одного краю неба до другого ясною смугою й здавалось, що неначе вище зор на північ тягнеть ся довга валка ясних хмар.

У дворі й на селї було тихо. Миша стояв коло камяної огорожі, ще теплої після дня, й дивив ся через неї на майдан. Там у розчинені вікна попівської хати лив ся на землю світ, а о. Венедикт у кафтанї, з непокритою головою, ходив, заклавши руки в кешенї, взад і вперед перед своєю хатою.

За церквою в саду, десь під самою горою, одноманїтно й сонно, мов дуже хочучи спати, кричала якась пташка, досить виразно вимовляючи своє сонливе „сплю".

Миша стояв і слухав. Дзвоника ще не було чути.

А Лїпа з Вуїчем і Кармазином ходили по двору і розмовляли. І Миші, коли вони наближались до його, було чути, як скаржив ся на життє Кармазин і казав, що колиб не сїмя, то він давно покинув би свою службу і переїхав у город, щоб знов узятись за лїкарство.

— Хіба він знає, що ми пережили тут за осї останні роки, коли всюди палили й грабували? Нї, треба кидати!.. — говорив він, але в голосї його не було нї каплї надії на те, що він кине службу, що він зможе се зробити. Так, принаймнї, здавалось Миші.

Вони підходили й одходили. Голоси їх то наближались, то віддалялись, а з саду так само доносилось коли не коли сонне й байдуже „сплю". Зза гори за садом починав зіходить червоний місяць.

І враз Миші здалось, що він чує десь здалека, зза села, дзвоника.

Він прислухав ся. Не чути було нїчого.

Прислухав ся знов, і знов десь далеко-далеко озвав ся нїжним одгуком дзвоник і замовк.

— Здаєть ся, їде...

Вуїч і Кармазин саме підходили до його.

— Справдї?

— Ось послухайте.

Всї четверо стали коло теплої коструватої стїни й прислухались. Справдї було чути дзвоника.

— Се Софрон, — сказав Вуїч і разом всї захвилювались. — Їде скоро, значить таки везе.

Те, чого так напружено ждали й чого боялись, тепер наближалось. І здавалось, що наближалось воно дуже рано й несподївано і що було б краще, коли б воно забарилось.

Але Софрон уже вїхав у село і тепер дзвоника було чути зовсїм виразно. Голос його оддавав ся в саду під горою, і здавалось, що Духновський їде сюди через сад.

Лїпа побігла в хату. Варсонофій одяг піджака і вийшов у двір.

— Ага, їдуть!.. От ми зараз...

Вуїч і Кармазин, самі того не помічаючи, оправили на собі одїж, і ходили коло воріт, мов не знаходячи собі місця.

І враз із вулиці зза попового двора виринув екіпаж і дзвоник вкупі з балабончиками заспівав зовсїм близько. Почулось тупотїннє коней.

— Їде...

— Ну, будемо зустрічати...

Але тут сталось щось несподіване. Софрон, замість того, щоб їхати вгору, у двір, повернув до конюшень і задержав коней.. Ось він спинив ся. Дзвоник замовк... задзеленчав... знов замовк. І мов яка вага разом спала з плечей, обох управителїв і їм стало легше, і в той саме час не вірилось, що вже нїчого дожидати, і вони почули в душі якусь пустоту.

— Знов не приїхав!..

— Се вже свинство!.. — в безсилій злобі проговорив Кармазин. — Так колотити людьми...

— Побіжу, скажу баринї, — промовив Варсонофій і побіг у хату.

X.

Вуїч і Кармазин, не дожидаючись, поки Софрон випряже коней і прийде росказати, як і що, самі пішли до його.

Він вештав ся коло зморених, зпітнїлих коней, а коло екипажу стояв о. Венедикт і питав ся:

— Що, знов не приїхав?... А телеґрама або лист єсть?...

Побачивши, що підходять Вуїч і Кармазин, він повернув ся й мовчки пішов до дому.

Над горою випливав червоним велетенським колом місяць, мов хтось великий і грізний, але зараз ще заспаний і байдужний, поглядав звідтїля на конюшнї, на коней і людей.

— Ну що, нема? — спитав ся Вуїч.

— Нема. Ось тут телеґрама...

Софрон покопав ся коло передка й подав телеґраму.

Вуїч узяв папірець. Од його пахло ремінем і кінським потом.

— Чи у вас немає сїрника?..

Кармазин черкнув сїрничком і при світлї його вони прочитали: „Приїзд одкладаю тиждень. Духновський“.

— Краще б уже сьогодні приїхав, — сказав Кармазин. — А то знов треба ждати, знов...

Він не договорив, але Вуїч розумів, що він хотів сказати, і вони обидва пригнічені і розчаровані пішли вгору до хати.

Хоч гора була невелика, але їм було важко йти. Нерви, як спущені струни, ослабли й утома оливом влилась у їх тіло.

— Не приїхав? — спиталась коло воріт Лїпа.

— Нї. Через тиждень приїде.

— Я так і знала. Знов треба ждати...

Гірка безсила іронїя почулась в її словах, і Миші, що стояв з нею, стало гостро й неприємно жалко і її, й Вуїча, й Кармазина.

„Бідні люде!“ — подумав він. — „Бідні раби!“.

Він повернув ся й пішов од їх. Але йти було нїкуди. Скрізь панувала ніч і все спало, мов застигло в нерухомім повітрі.

Тодї повернув ся знов і пішов у хату спать.